

Veselin MIĆANOVIĆ*

IMPLEMENTACIJA INKLUZIVNOG OBRAZOVANJA U PREDŠKOLSTVU U CRNOJ GORI

UVOD

Rano vaspitanje i obrazovanje je od presudnog značaja u ukupnom vaspitno-obrazovnom sistemu svakog društva. Intenzivan psiho-fizički razvoj na uzrastu djeteta do polaska u školu umnogome doprinosi budućem razvoju zdrave i društveno korisne osobe. Ovaj uzrast karakteriše spontanost i prirodnost kao zajednička karakteristika. Djeca su bez obzira na prisutne individualne razlike spremna da međusobno komuniciraju i iznalaze zajednička interesovanja kroz igru koja je vaspitno-obrazovnog karaktera u vrtiću. Rad vaspitača u grupama je usmjeren na svako dijete, što čini dobru pretpostavku da će svaka individua bez obzira na svoje lične osobenosti naći svoje mjesto u društvu vršnjaka. Na osnovu „Knjige promjena”, nastale 2001. kao strateškog reformskog dokumenta, možemo iz definisanih osnovnih principa vaspitno-obrazovnog rada u predškolstvu izvesti „opšti cilj predškolstva, a to je da doprinese razvoju djeteta predškolskog uzrasta tako što će mu pružiti uslove i podsticaje da razvije svoje sposobnosti i svojstva ličnosti, da proširuje iskustva i izgrađuje saznanja o sebi i drugim ljudima u svijetu” [8]. Po tom principu i djeca sa posebnim potrebama pripadaju svojoj generaciji i imaju pravo da budu uključena u redovni program rada u vrtiću.

Kada govorimo o djeci sa posebnim potrebama, prouzrokovanim razvojnim teškoćama, najčešće mislimo na djecu koja su usljed urođenih ili stečenih stanja organizma u situaciji da zahtijevaju poseban tretman kako bi se omogućio razvoj njihovih očuvanih funkcija. Riječ je o dje-

* Doc. dr Veselin Mićanović, Filozofski fakultet Nikšić, Univerzitet Crne Gore

ci sa oštećenjima vida, sluha, poremećajima glasovno-govornih sposobnosti, tjelesnim nedostacima, mentalnim razvojnim poremećajima ili nekim drugim promjenama u razvoju ličnosti uzrokovanim organskim faktorom ili psihozom, što predstavlja ozbiljan signal nepravilnog psihičkog ili fizičkog razvoja ličnosti.

Ustanove koje se bave ranim vaspitanjem i obrazovanjem djece od uvijek su bile, jesu i biće veoma značajan, a možemo slobodno reći i nezamjenjiv, činilac u realizaciji društvenih i pedagoških ciljeva vaspitanja i obrazovanja. Jedan od tih ciljeva je i pravo svakog djeteta na jednak vaspitno-obrazovni tretman u vrtiću. To ukazuje na potrebu uključivanja djece sa posebnim potrebama u redovni predškolski sistem sa ostalom djecom, a nipošto na njihovo grupisanje u zasebne vaspitno-obrazovne grupe.

Inkluzivno vaspitanje i obrazovanje djece sa posebnim potrebama iskazanim usljed objektivnih teškoća u razvoju u svijetu je intenzivno zaživjelo već u drugoj polovini XX vijeka [11]. U početku su to bili pilot projekti, da bi kasnije isti uzimali sve više maha i svoje opravdanje zakonski temeljili na realnim demokratskim principima razvijenog svijeta. Crna Gora je u tome slijedila put razvijenih zemalja i u svojoj praksi prvo u oblasti predškolstva primijenila inkluziju krajem prošlog i početkom ovog vijeka. Tome su poseban doprinos dale nevladine organizacije, prije svega Save the Children, UNICEF i Pedagoški centar Crne Gore, koje su kroz program svojih aktivnosti promovisale inkluziju razvijenih zemalja u crnogorskom društvu. Uključivanje djece sa posebnim potrebama u redovni vrtić, imalo je za cilj da se ta djeca vaspitavaju i obrazuju sa djecom koja nemaju nikakvih razvojnih i zdravstvenih poteškoća, što u praksi nazivamo inkluzijom. Inkluzija pruža djeci jednake mogućnosti u shvatanju temeljnih vrijednosti društva. Osim toga, inkluzija u vrtiću obezbjeđuje razvoj očuvanih kapaciteta na polju saznanog, tjelesnog, emocionalnog i socijalnog integriteta ličnosti.

ETAPE UKLJUČIVANJA DJECE RANOG UZRASTA SA POSEBNIM POTREBAMA U REDOVNI VASPITNO-OBRAZOVNI SISTEM

U cilju utvrđivanja hronološkog statusa djece sa posebnim potrebama u crnogorskom vaspitno-obrazovnom sistemu razmotrićemo glavne etape organizovanog vaspitno-obrazovnog rada s njima. Obrazova-

nje i vaspitanje djece predškolskog uzrasta sa posebnim potrebama prolazilo je kroz sljedeće faze:

- individualno obrazovanje i vaspitanje u krugu uže porodice,
- obrazovanje i vaspitanje u krugu specijalnih zavoda i
- obrazovanje i vaspitanje u inkluzivnim predškolskim institucijama (vrtićima).

Prva etapa *individualnog obrazovanja i vaspitanja u krugu uže porodice* istorijski posmatrano najduže je trajala, a možemo slobodno reći da je još uvijek prisutna. U ovu etapu svrstavamo sve one slučajeve u kojima porodica ne želi da prepusti dijete, koje ima odgovarajuće posebne potrebe uslovljene najčešće razvojnim problemima, pravnom subjektu (vrtiću) da se stara o njegovom vaspitanju i obrazovanju. Razlozi takvih odluka su najčešće brojni, ali primjećujemo da dominiraju tradicionalistički. U pitanju je skrivanje djeteta od „očiju” javnosti kako bi izbjegli komentare šire društvene zajednice. Dijete u ovakvim uslovima odrasta potpuno izolovano od svojih vršnjaka, a razvoj očuvanih funkcija objektivno se dovodi u pitanje. Kompetencije roditelja po pitanju procjene mogućnosti razvoja djeteta, izbora i korišćenja odgovarajuće metodologije rada sa takvim djetetom su veoma diskutabilne. Izuzetak čine oni roditelji koji su edukovani za rad sa takvom djecom, a takvih slučajeva je mnogo manje u odnosu na one koji nemaju nikakvih dodirnih tačaka sa profesionalnim vaspitno-obrazovnim procesom i rehabilitacijom. Da bi potpuno izašli iz ove etape, potrebna je stručna edukacija cijele društvene zajednice, posebno porodičnih zajednica. Od roditelja se ne zahtijeva da svoje dijete prepuste drugom subjektu na staranje, već naprotiv, dijete ostaje i dalje u svojoj porodici, kao i ostala djeca, s tim što ga porodica u radnim danima u sedmici prepušta predškolskoj ustanovi na staranje o njegovom vaspitno-obrazovnom razvoju kroz organizovan inkluzivni rad u grupi u kojoj se ono nalazi.

Druga etapa se tiče *obrazovanja i vaspitanja u okviru specijalnih zavoda* i istorijski posmatrano relativno je novijeg datuma. Riječ je o specijalnim ustanovama koje su otvorene kod nas pretežno u drugoj polovini XX vijeka i koje su namjenski pravljene za prihvatanje i rad sa djecom i omladinom sa odgovarajućim smetnjama u razvoju (mentalnim, tjelesnim, psiho-fizičkim i sl.) i poremećajima u ponašanju. Takvih ustanova u Crnoj Gori nema puno, riječ je o četiri ustanove u Podgorici (Specijalni zavod za djecu i omladinu, Centar „Prvi jun”, Zavod za rehabilitaciju tjelesno invalidne djece i Centar za djecu i mlade u sukobu sa za-

konom) i jednom ustanovom u Kotoru (Specijalni zavod za rehabilitaciju sluha i govora). Interesantno je da je u navedenim zavodima i centrima prisutan znatno veći broj djece školskog nego predškolskog uzrasta. To govori da su se roditelji i u ovim uslovima rijetko odlučivali da svoje dijete predškolskog uzrasta prepuste nekoj takvoj ustanovi za starije o njemu. Ono što karakteriše specijalne zavode je stručna zastupljenost osoblja i nastavnog kadra koji rade sa takvom djecom. Međutim, ono što je bio i ostao veliki nedostatak ovih zavoda jeste segregacija pojedinaca iz društvene zajednice. Naime, dijete se od najranijih dana izdvajalo iz heterogene društvene zajednice i svrstavalo u homogenizovane društvene grupe gdje bi se zadržavalo do punoljetstva, a onda ponovo vraćalo porodici bez posebne brige o njegovoj budućnosti. Za vrijeme boravka u specijalnim zavodima radilo se na njihovoj edukaciji u skladu sa očuvanim sposobnostima. Kada je u pitanju predškolski uzrast, možemo istaći da rad sa djecom koju je zavod prihvatao na starateljstvo preuzimaju specijalni vaspitači i stručnjaci iz domena razvojnih problema i poremećaja koje su djeca donosila sa sobom. Ovaj model rada sa djecom koja imaju ozbiljne probleme u razvoju prisutan je danas i u najrazvijenijim društvima, ali samo za najteže oblike smetnji koji ne dozvoljavaju uključivanje djece u redovni vaspitno-obrazovni proces.

Treća etapa odnosi se na *obrazovanje i vaspitanje u inkluzivnim predškolskim institucijama (vrtićima)*. U Crnoj Gori ovu etapu hronološki vezujemo za početak novog milenijuma. Preciznosti radi, ova etapa otpočinje još 1996. godine na nivou predškolskog vaspitanja i obrazovanja realizacijom projekta „Vrtić i škola po mjeri djeteta”, koji su partnerski realizovali Ministarstvo prosvjete i sporta Crne Gore i NVO Save the Children; UNICEF, Pedagoški centar Crne Gore. U skladu sa pomenutim projektom izvršena je određena stručna edukacija vaspitačkog kadra i već septembra 1998. godine uključeno je osmoro djece u dvije vaspitne grupe u vrtiću u Podgorici, a 1999. godine još desetoro djece isto u Podgorici. Naredne 2000. godine projektom je obuhvaćeno još sedam opština u Crnoj Gori (Berane, Bijelo Polje, Pljevlja, Cetinje, Bar, Kotor i Herceg Novi) gdje je u redovni predškolski sistem uključeno još četrnaestoro djece sa posebnim potrebama. Budući da projekat postepeno dobija na značaju i njime se obuhvata sve veći broj opština u državi, već 2001. godine obuhvaćeno je još sedam opština (Nikšić, Plav, Mojkovac, Danilovgrad, Ulcinj, Tivat i Budva), tako da s pravom projekat „Vrtić i škola po mjeri djeteta” prerasta u jedan potpuni „Inkluzivni obra-

zovni program”. Statistika pokazuje da je te školske 2001/2002. godine u 23 vaspitno-obrazovne grupe vrtića bilo uključeno 46 djece sa teškoćama u razvoju, a od 2002. godine u projekat se uključuje i osnovna škola čime se u potpunosti opravdava uvođenje inkluzije u predškolstvo. Međutim, u toj početnoj fazi uključivanja djece sa posebnim potrebama u predškolsku ustanovu nije bio usvojen zakon koji bi decidno definisao sve odredbe ovog procesa. Zato sva ta djeca sa posebnim potrebama koja su bila uključena u redovni vaspitno-obrazovni proces nijesu imala rješenja o usmjeravanju. Sa usvajanjem Zakona o vaspitanju i obrazovanju djece sa posebnim potrebama 2004. god. definisan je postupak usmjeravanja djece sa posebnim potrebama u odgovarajuću vaspitno-obrazovnu instituciju. Definisane su komisije koje se bave pitanjem usmjeravanja ove djece. Sastav komisije čine: pedijatar i ljekari odgovarajuće specijalnosti, psiholog, pedagog, defektolog odgovarajuće specijalnosti i socijalni radnik. Komisija, na osnovu prikupljene dokumentacije, pravi svoju procjenu i daje predlog o usmjeravanju organu lokalne uprave nadležnom za poslove prosvjete koji donosi rješenje o usmjeravanju djece sa posebnim potrebama u odgovarajući obrazovni program. Tako se danas u redovnom vaspitno-obrazovnom procesu kao dijete sa posebnom potrebom tretira samo ono koje ima rješenje o usmjeravanju u taj program, a svako drugo dijete koje je uključeno u vrtić, a nema pomenuto rješenje, bez obzira na njegove psiho-fizičke i druge osobenosti, se tretira kao i sva druga djeca bez posebnih potreba.

Dakle, glavna tematika vezana za djecu sa razvojnim problemima koja je obilježila kraj XX i početak XXI vijeka u Crnoj Gori našla je svoje mjesto i u oblasti reforme crnogorskog vaspitno-obrazovnog sistema. Kada su u pitanju djeca s teškoćama u razvoju, možemo istaći da je posebna pažnja skrenuta na uključivanje te djece u redovni institucionalni sistem sa djecom koja nemaju takvih problema. Reformom vaspitno-obrazovnog sistema u Crnoj Gori stvoren je temelj inkluzivnom obrazovanju i vaspitanju koji podrazumijeva uključivanje djece s teškoćama u razvoju u redovne vaspitno-obrazovne institucije s ciljem da se toj djeci pruži podrška za kvalitetnije obrazovanje i uključivanje u redovne procese u društvenoj zajednici.

U tom cilju usvojen je 2004. godine Zakon o vaspitanju i obrazovanju djece sa posebnim potrebama koji uglavnom slijedi reformske odluke, preporuke i standarde evropskog zakonodavstva razvijenih zemalja u ovoj oblasti [15]. Članom 4 ovog zakona jasno je definisano koju sve

djecu možemo svrstati u kategoriju djece sa posebnim potrebama. Tu su djeca sa: „tjelesnom, mentalnom i senzornom ometenošću; poremećajima u ponašanju; teškim hroničnim oboljenjima; emocionalnim poremećajima; kombinovanim smetnjama; dugotrajno bolesna djeca i druga djeca koja imaju poteškoće u učenju kojima je potrebno vaspitanje i obrazovanje po obrazovnom programu sa prilagođenim izvođenjem i dodatnom stručnom pomoći ili posebnom obrazovnom programu, odnosno vaspitnom programu” [15]. Time su stvoreni uslovi da sva djeca, pa i ona s teškoćama u razvoju, imaju sva prava koja se tiču veselog i bezbrižnog djetinjstva u krugu svojih vršnjaka. Među tim pravima je i pravo na uključivanje u redovne programe ranog vaspitanja i obrazovanja. Inkluzija na predškolskom uzrastu je u skladu sa humanističko-razvojnog teorijom, a podrazumijeva uključivanje, sadržavanje, obuhvatanje i uvažavanje djece s teškoćama u razvoju kao ravnopravnih subjekata u grupi, bez njihovog izdvajanja u posebne uslove. Budući da je ovoj djeci ponekad potrebna dodatna pomoć, inkluzija predškolstva podrazumijeva i osiguravanje posebne pomoći kad god je to neophodno.

Inkluzija u predškolstvu predstavlja jedinstven proces u kojem se u zajedničke aktivnosti uključuju djeca s posebnim potrebama sa djecom bez poteškoća u razvoju, iste starosne dobi, sa ciljem da se igraju i uče u prirodnom okruženju. Postepeno se razvija nov odnos prema svemu što je različito, što na određeni način podstiče uzajamno razumijevanje i međusobno podržavanje.

Dakle, na uključivanje djece s teškoćama u razvoju u redovne vaspitno-obrazovne ustanove predškolskog karaktera utiču brojni faktori, a među njima je najvažniji stepen razvojnih problema. Na osnovu tog uslova iz Zakona o vaspitanju i obrazovanju djece sa posebnim potrebama proistekao je i Pravilnik koji je usvojen 2006. godine, a tiče se kriterijuma za utvrđivanje vrste i stepena oštećenja, problema i poremećaja kod djece i mladih sa posebnim potrebama i njihovog uključivanja u programe obrazovanja i vaspitanja. Pomenuti Zakon o vaspitanju i obrazovanju djece sa posebnim potrebama iz 2004. god. pretrpio je određene izmjene i dopune 2010. god. i sada je na snazi [16]. Ovim izmjenama djeca sa posebnim potrebama su svrstana u dvije kategorije: djeca sa smetnjama u razvoju i djeca sa teškoćama u razvoju. U prvu kategoriju se svrstavaju djeca sa tjelesnom, mentalnom i senzornom smetnjom i djeca s kombinovanim smetnjama. Dok u kategoriju djece sa teškoćama u razvoju svrstavamo djecu sa poremećajima u ponašanju, teškim hroničnim obo-

ljenjima, dugotrajno bolesnu djecu i drugu djecu koja imaju poteškoće u učenju i druge teškoće uzrokovane emocionalnim, socijalnim, jezičkim i kulturološkim preprekama.

Dakle, mišljenja smo da se u skladu sa inkluzivnim procesom svako dijete sa smetnjama i teškoćama u razvoju posmatra kao posebno, jedinstveno biće, a „gruba” terminologija (invalid, hendikepirano dijete, dijete ometeno u razvoju i sl.) zamjenjuje humanističkim terminima (dijete sa posebnim potrebama i sl.). Tako se nastoji pripremiti vrtić, škola, lokalna zajednica i društvo u cjelini da humanističkije prihvate dijete bez njihovog individualnog obilježavanja (stigmatizacije). To je načelno iskazano i u Konvenciji o pravima djeteta koja glasi: „Dijete s teškoćama u razvoju je dijete s posebnim potrebama, dijete sa posebnim potrebama je dijete”. Prvi dio ove odrednice upućuje nas da bliže upoznamo funkcionalni (tjelesni, mentalni, socijalni, emocionalni ...) status djeteta, sa jednakom obavezom utvrđivanja i očuvanih i oštećenih funkcionalnih sposobnosti djeteta. Odrednica koja ukazuje da je riječ o djetetu sa posebnim potrebama, obavezuje nas da pronađemo načine kako da pomognemo djetetu da u granicama očuvanih sposobnosti zadovolji potrebe koje ima kao ljudsko biće, a koje teže zadovoljava zbog prisutnih socijalnih ili organskih barijera. I treći dio odrednice (dijete sa posebnim potrebama je dijete) nas osvješćuje da je u pitanju dijete koje kao i sva druga djeca, kao ljudsko biće, ne smije biti „žigosano”, niti na bilo koji način diskriminirano u društvu kojem objektivno pripada.

POLOŽAJ DJECE S POSEBNIM POTREBAMA U VRTIĆU

Inkluzivno vaspitanje i obrazovanje u predškolstvu podrazumijeva aktivnosti svih subjekata, pravnih i fizičkih, koji su uključeni u rad vrtića s ciljem da se svakom djetetu omogući progresivni razvoj u svim sferama njegove ličnosti. Ono što ohrabruje uključenost djece sa posebnim potrebama u redovne vaspitno-obrazovne grupe u vrtiću jeste sam odnos vršnjaka prema toj djeci. Nijesu zapaženi bilo kakvi znaci diskriminacije, naprotiv, prisutan je uzajamni odnos poštovanja i uvažavanja. Ostvareni kontakti kroz igru ili radne zanimacije su korektni i stimulirajući za razvoj neophodne samostalnosti.

Uključivanje djece sa posebnim potrebama u vrtić stimuliše progresiju, obuhvata ove populacije predškolskim vaspitanjem i obrazovanjem. Podaci pokazuju da je ranije veoma mali broj ukupne populacije bio obu-

hvaćen specijalnim ustanovama. Razlozi su brojni, a tiču se uglavnom toga što su se roditelji teško odlučivali da odvoje dijete ovog uzrasta od sebe i pošalju najčešće u drugi grad, jer u mjestima u kojima žive, osim velikih gradova, nije bilo ustanova za staranje o njima. Danas sa mogućnošću uključivanja djeteta u vrtić u mjestu u kojem žive, roditelji se mnogo lakše odlučuju na taj korak slanja djeteta u vrtić.

Tako roditelji djece koja imaju određene probleme u razvoju, a koja ne ugrožavaju bezbjednost druge djece i izvodljivost vaspitno-obrazovnih aktivnosti u grupi, slobodno mogu, na osnovu stručne procjene tima za kategorizaciju djece sa teškoćama u razvoju, svoje dijete upisati u redovni vaspitno-obrazovni proces u vrtiću koji gravitira mjestu u kojem žive.

Stvaranjem uslova za vaspitanje i obrazovanje sve djece, vrtić je „otvorio” vrata svim zainteresovanim ističući, pri tome, značaj ranog obrazovanja i vaspitanja u razvoju sve djece, bez izraženih teškoća u razvoju ili sa njima. „Ovo podrazumeva uvažavanje različitosti bio-psiho-socijalnog statusa svakog deteta” [4]. Boravkom u grupi sa djecom koja nemaju teškoća u razvoju, dijete sa posebnim potrebama se podvrgava vaspitno-obrazovnom tretmanu zajedno sa ostalom djecom čime mu se pruža ravnopravna mogućnost da učestvuje u svim aktivnostima grupe. Sveobuhvatno uključivanje djece sa različitim oblicima razvojnih teškoća u širu socijalnu sredinu, kakva je vrtić, i redovne društvene tokove sa istim pravima sve djece, razbija predrasude prema ovoj djeci.

Inkluzivni program predškolskog obrazovanja se zasniva i realizuje po takvom konceptu koji podstiče sve bitne aspekte razvoja ličnosti djece kako one sa razvojnim teskobama, tako i one bez razvojnih teškoća. Djeca sa posebnim potrebama ne smiju biti samo formalni pripadnici grupe, već im vaspitači moraju posvećivati neophodnu pažnju. A da bi se to tako sprovodilo u praksi, potrebno je:

- obezbijediti dostupnost predškolskog obrazovanja svoj djeci bez obzira na brojne razvojne specifičnosti,
- programske sadržaje prilagoditi potrebama djeteta i njegovim očuvanim funkcionalnim sposobnostima,
- osposobiti vaspitače i stručno osoblje za realizaciju inkluzivnih programa.

Na roditeljima je ostalo da se izjasne da li će ili neće poslati svoje dijete u vrtić, što je načelno isto za sve roditelje, bez obzira da li imaju ili nemaju dijete sa posebnom potrebom. Ove promjene su odraz globalnih

društvenih procesa u Crnoj Gori, koja se opredijelila za prihvatanje i poštovanje pozitivnih demokratskih vrijednosti i proevropskih tendencija razvoja predškolskog vaspitanja i obrazovanja.

INKLUZIJA U VASPITNO-OBRAZOVNOM PROCESU U VRTIĆU

Suštinski cilj inkluzije je inkluzivno društvo. „Razvoj djeteta je predvidljiv i njegov osnovni cilj je da dijete postane odrastao, punopravan član društva” [12]. Da bi se lica sa posebnim potrebama uspješno uključila u redovne društvene tokove, neophodno ih je uključivati od samog rođenja s vršnjacima u aktuelne uzrasne aktivnosti. Na uzrastu do šeste godine života riječ je o organizovanim vaspitno-obrazovnim aktivnostima u vrtiću. Međutim, taj proces se ne završava u vrtiću, dijete po istom inkluzivnom konceptu uključuje se u školu. Ali da bi inkluzivni program u školi „namijenjen djetetu sa teškoćama u razvoju bio uspješan, bilo bi veoma značajno da svako dijete koje ima bilo koju vrstu i stepen razvojne teškoće bar dvije godine prije polaska u školu bude uključeno u vrtić” [13]. To potvrđuje činjenicu da je vaspitanje i obrazovanje jedan od puteva ostvarivanja inkluzije. Međutim, taj proces nije nimalo jednostavan, ali je činjenica da prvo vrtić, a zatim i škola predstavljaju naj snažnije „oružje” za razbijanje predrasuda i borbu protiv diskriminacije lica sa posebnim potrebama. Najodlučniji protivnici inkluzije su specijalni nastavnici (defektolozi) i institucije koje se bave specijalnim vaspitanjem i obrazovanjem lica sa teškoćama u razvoju. Intencije njihovog djelovanja su usmjerene na osujećivanje procesa inkluzije, s ciljem da istaknu specijalno vaspitanje i obrazovanje kao jedino opravdano kada su u pitanju lica sa teškoćama u razvoju.

Mišljenja smo da u Crnoj Gori preovladava inkluzivna svijest i da se postepeno u širim društvenim krugovima razbijaju predrasude o licima sa posebnim potrebama. U tome su svakako pomogli brojni stručni seminari vaspitača, nastavnika, predstavnika roditelja djece sa posebnim potrebama, kao i snažno medijsko djelovanje na širi društveni auditorijum. Sve je to pomoglo da se razvije pozitivna slika o inkluziji i da vaspitači, nastavnici i roditelji djece sa i bez iskazanih teškoća u razvoju prihvate i uključe takvo dijete u redovni vaspitno-obrazovni proces. Taj proces je u toj mjeri zaživio u crnogorskom predškolskom sistemu, da se čini da su u potpunosti razbijene predrasude o licima sa posebnim potrebama.

U inkluzivnom predškolskom sistemu vaspitač je posebno odgovorna osoba za implementaciju inkluzivnog obrazovanja i vaspitanja u vrtiću. „Uključivanjem djece sa specijalnim potrebama u program predškolske ustanove šaljemo važnu poruku društvu – da vrednujemo svako ljudsko biće. Mala djeca su u dovoljnoj mjeri sličnih osobina, tako da će djeca sa specijalnim potrebama uz pomoć vaspitača i roditelja napredovati u vrtiću koji vrednuje jedinstvenost i individualnost svakog djeteta” [3]. Vaspitač mora biti dobro edukovan i orijentisan na zauzimanje progresivnog stava prema prihvatanju različitosti i uključivanju djece sa posebnim potrebama u rad svojih vaspitno-obrazovnih grupa. Osim vaspitača neophodno je da roditelji djece koja nemaju razvojnih poteškoća, kao i oni čije dijete pokazuje takve probleme, imaju razvijenu svijest o pravima djeteta i da ujedno prihvataju moto Konvencije o dječjim pravima, koji glasi: *Dijete sa razvojnim teškoćama je dijete sa posebnim potrebama, a dijete sa posebnim potrebama je dijete*. U vaspitnom pogledu, što je jedan od ciljeva vrtića, ne treba zanemariti činjenicu da se kod djece ovog uzrasta razvija osjećaj pravih ljudskih vrijednosti, tako će djeca bez predrasuda, straha ili sažaljenja naučiti pravilno da postupaju prvo sa vršnjacima, a zatim i ostalima kako bi im pomogli da se aktivno uključe u društvene procese.

Ako bi u potpunosti sagledali kako je tekao i kako teče proces inkluzije u vrtiću, možemo istaći da je u početku taj proces bio potpuno spontan, bez ikakvog prisiljavanja ili obavezivanja neke od strana – učesnika tog procesa. Dakle, pojedini vrtići su primijenili inkluziju mnogo prije nego što je ona postala predmet javnih rasprava. Vaspitači su bili nepripremljeni za rad sa takvom djecom i morali su mnogo više da se žrtvuju i uče nego danas kada je razvijena čitava strategija obuke vaspitača, uključivanja djece sa posebnim potrebama i stručne pomoći timova u radu.

Budući da je formalna implementacija inkluzije u vrtiću zahtijevala edukaciju vaspitačkog kadra, to se pristupilo sistematično obuci vaspitača za prihvatanje i rad sa djecom sa posebnim potrebama. Taj proces je preuzeo na sebe Zavod za školstvo koji je u saradnji sa svim relevantnim faktorima u državi potencirao održivost inkluzivnog vrtića po mjeri djeteta. Na tom putu u predškolstvu uradilo se puno, ali ne možemo reći i da se postiglo sve. Djeca sa posebnom potrebom su prihvaćena i uključuju se u redovan proces sa željom da im se pomogne da ostvare sebe do najvišeg mogućeg nivoa. Istina, uslovi prilikom upisa djeteta sa posebnim potrebama u vrtić nijesu precizno definisani. Dešava se da va-

spitač nije upoznat sa načinom rada sa djetetom koje ima neku težu razvojnu teškoću. Ta neobučenosť realno nosi sa sobom određene posljedice koje su najteže ako se manifestuju u stagnaciji razvoja tog djeteta, ali i ostale djece koja su u grupi.

Činjenica je da ne postoji strogi „recept” po kome vaspitač organizuje inkluzivni proces. inkluzija daje slobodu vaspitaču da bira puteve i načine postizanja što kvalitetnijeg rada, ali ga i dodatno opterećuje odgovornošću da li je sve uradio na najbolji i najefikasniji način. Određene smjernice i savjete može dobiti od stručnog tima ili iskusnijih kolega, ali izrada individualnog vaspitno-obrazovnog plana za dijete sa posebnim potrebama preostaje vaspitaču. U pitanju je pedagoško-didaktički dokument kojim se prikazuje, a u praksi sprovodi, prilagođavanje vaspitno-obrazovnog procesa kalendarskom uzrastu djeteta, ali s akcentom na mogućnosti postignuća djeteta s posebnim potrebama.

S obzirom da uzrast do polaska u školu predstavlja najznačajniji period u razvoju individue, to mu treba pokloniti zasluženu pažnju. To ukazuje na opravdan zahtjev za individualizaciju vaspitno-obrazovnog procesa, jer heterogene vaspitne grupe ne zadovoljavaju optimalne uslove razvoja svakog djeteta ukoliko se ne posveti pažnja njihovom pojedinačnom razvoju. Tako po Vajnbrenneru sva djeca su spremna da uče, samo edukator treba da iskaže svoje sposobnosti da aktivira djecu da učestvuju u aktivnostima. Postupci vaspitača su presudni u podsticanju ili obeshrabrivanju djece [14].

Prema principu inkluzivnog vaspitno-obrazovnog procesa svako dijete ima posebne potrebe. Dakle, riječ je o različitim potrebama koje vaspitno-obrazovni proces treba da zadovolji kako bi se svaka individua razvila i napredovala prema svojim mogućnostima [1]. Zato vrtić treba da obezbijedi adekvatne uslove koji omogućavaju individualizovan pristup svakom djetetu. Inkluzija u predškolskim ustanovama, koju karakteriše fleksibilnost u svim segmentima, obezbjeđuje vaspitno-obrazovni rad po mjeri djeteta. Analizom prateće dokumentacije u predškolskim ustanovama utvrdili smo da su vaspitno-obrazovnim procesom obuhvaćena djeca širokog spektra posebnih potreba sa fizičkim i psihičkim poteškoćama u razvoju (tjelesni invaliditet, oštećenje vida, oštećenje sluha, poremećaji u mentalnom razvoju i razvoju govora i sl.).

Inkluzijom predškolskog vaspitanja i obrazovanja nastoji se povećati obuhvat djece sa posebnim potrebama koja se zbog svojih razvojnih teškoća u najvećem broju slučajeva ne uključuju u vrtić. Sa obukom vaspitača

tača i stručnih saradnika za rad sa djecom s posebnim potrebama teži se da ona ne budu ni na koji način zanemarena. Zato je potrebno napraviti plan razvoja njihovih sposobnosti kako bi preduzeli konkretne korake u radu s njima. Vaspitač treba da bude realan i procijeni šta dijete može, a šta ne može da razumije i uradi. Na bazi te procjene radi se operativni plan aktivnosti za vaspitno-obrazovnu grupu u kojima će učestvovati sva djeca. „Planiranje i programiranje ukupnih aktivnosti koje podrazumijeva realizacija vaspitno-obrazovnih ciljeva je složena i zahtjevana” obaveza koja pored vaspitača mora uključiti i druge subjekte važne za sprovođenje inkluzije u vrtiću [6].

U procjeni mogućnosti i izradi plana aktivnosti za djecu sa posebnim potrebama, vaspitač može konsultovati stručno osoblje u instituciji u kojoj radi ili pak mobilni tim koji je nadležan za njih. Saradnja sa roditeljima je od velikog značaja. Sinhronizovan rad vaspitača, roditelja i pratećih stručnih timova ne može učiniti čudo, ali može u mnogome obezbijediti optimalni razvoj djece sa posebnim potrebama kroz pravilan praktični tretman primijenjen u vaspitno-obrazovnom procesu. Da je rad sa djecom u grupi živ proces i da se ne može u potpunosti programirati, niti primijeniti gotovi modeli u radu s djecom sa posebnim potrebama govore brojne situacije u kojima su se ponavljali neki slični slučajevi djece sa razvojnim teškoćama gdje i vaspitači u praksi nijesu mogli primijeniti potvrđene modele rada u prethodnoj generaciji, već su morali da primjenjuju novi pristup i postupak u radu s novom grupom. Profesionalnost vaspitača iskazana u sposobnosti da osjeti i realizuje potrebe djece u grupi s kojom radi razvija kod njega snagu da razbije predrasude i stereotipe o djeci sa posebnim potrebama.

REPERKUSIJE ZAKONA O INKLUZIVNOM OBRAZOVANJU NA OBRAZOVANJE VASPITAČA

Zakonom o vaspitanju i obrazovanju djece sa posebnim potrebama koji se tiče vrtića utemeljena je inkluzija u predškolstvu. Jasno su definisane osnovne odredbe; organizacija vaspitno-obrazovnog rada; postupak usmjeravanja u obrazovni program; nastavnici, stručni saradnici i saradnici; prelazne i završne odredbe. Vaspitanje i obrazovanje djece sa posebnim potrebama u predškolskoj ustanovi ostvaruje se potpunim uključivanjem ove djece u vaspitne grupe sa ostalom djecom uz mogućnost pružanja dodatne stručne pomoći, kao i uz obezbjeđivanje do-

datnih uslova i pomagala. Međutim, zakonom se mogu definisati ciljevi vaspitanja i obrazovanja ove djece, ali se zakonom ne razrađuje metodologija pristupa djeci sa posebnim potrebama, to je više stvar metodike inkluzivnog obrazovanja koja se bavi ključnim pitanjima uključivanja djece s posebnim potrebama u redovni vaspitno-obrazovni proces. Zato se, shodno usvojenom Zakonu, javila potreba za inicijalnim inkluzivnim obrazovanjem vaspitača. Tako je pitanje inkluzivnog obrazovanja u Crnoj Gori rezultiralo i određenim izmjenama u nastavnom planu i programu Studijskog programa za predškolsko vaspitanje.

Na Studijskom programu za predškolsko vaspitanje u procesu akreditacije kalendarske 2005. godine uvedene su dvije discipline na osnovnim studijama i jedna na specijalističkim studijama koje se bave pitanjima uključivanja djece sa posebnim potrebama u redovni vaspitno-obrazovni proces i organizacijom samog inkluzivnog vaspitno-obrazovnog procesa [9]. Riječ je o sljedećim nastavnim disciplinama:

- Inkluzivno obrazovanje, koje se po ovom nastavnom planu izučavalo na drugoj godini – u trećem semestru osnovnih studija za predškolsko vaspitanje sa ukupnim fondom časova predavanja i vježbi (2 P + 1 V) i 5 ECTS kredita.

- Metodika inkluzivnog obrazovanja, koja se po ovom nastavnom planu izučavala na trećoj godini – u petom semestru osnovnih studija za predškolsko vaspitanje sa fondom časova predavanja i vježbi (2 P + 1 V) i 5 ECTS kredita.

- Inkluzivno obrazovanje, koje se po ovom nastavnom planu u znatno većem obimu izučavalo na specijalističkim studijama – u prvom semestru specijalističkih studija za predškolsko vaspitanje sa ukupnim fondom časova predavanja i vježbi (2 P + 1 V) i 4 ECTS kredita.

Tokom 2009. godine urađene su određene izmjene na Studijskom programu za predškolsko vaspitanje po pitanju disciplina koje se bave inkluzivnim obrazovanjem, a koje je usvojio Senat UCG [10]. Došlo je do transformacije u nazivima pojedinih disciplina, do inoviranja programskih sadržaja i izmjena u fondu časova, tako da po sada važećem nastavnom planu i programu vaspitači stižu inkluzivno obrazovanje iz sljedećih disciplina:

- Osnove inkluzivnog obrazovanja, koje studenti izučavaju na drugoj godini – u trećem semestru osnovnih studija za predškolsko vaspitanje sa ukupnim fondom časova predavanja i vježbi (2 P + 1 V) i 5 ECTS kredita.

– Razvojni problemi u inkluzivnom obrazovanju, koje studenti izučavaju na specijalističkim studijama – u prvom semestru specijalističkih studija za predškolsko vaspitanje sa ukupnim fondom časova predavanja i vježbi (3 P + 1 V) i 4 ECTS kredita.

– Metodika inkluzivnog obrazovanja, koju studenti izučavaju na specijalističkim studijama – u drugom semestru specijalističkih studija za predškolsko vaspitanje sa fondom časova predavanja i vježbi (3 P + 1 V) i 6 ECTS kredita.

Kroz inkluzivno obrazovanje i metodičku praksu budući vaspitači na osnovnim i specijalističkim studijama stižu neophodne kompetencije inkluzivnog vaspitača. U odnosu na ranije obrazovanje vaspitača, Studijski program za predškolsko vaspitanje sada nudi znatno više nego što je nudio ranije, on nudi sve ono što je neophodno jednom vaspitaču po savremenim društvenim zahtjevima. U planiranju i izvođenju svih aktivnosti s djecom u vrtiću vaspitači su partneri i tako djeca treba da ih doživljavaju. U suprotnom biće dovedena u pitanje njihova izvodljivost i opravdanost, jer da bi djeca ostvarila svoje mogućnosti, zahtijevaju organizovanu i udruženu podršku onih koji rade s njima, tj. vaspitača. Vaspitačka partnerska uloga u vrtiću ne samo da je moguća, već je i nezamjenljiva u podsticanju svakog djeteta da ostvari svoje mogućnosti.

Ako su u pitanju djeca sa posebnim potrebama u inkluzivnim vaspitno-obrazovnim grupama, vaspitač kroz partnersku ulogu podstiče razvoj očuvanih funkcija i potencijala kod te djece sa ciljem izgradnje mogućnosti za samostalan život u budućem – odraslom dobu. Paralelno sa zadovoljavanjem potreba djece koja nemaju posebne potrebe, vaspitač kroz interakciju i partnerske odnose u vaspitno-obrazovnoj grupi nastoji zadovoljiti potrebe djece sa posebnim potrebama. Ako na vrijeme prepoznamo djecu sa posebnim potrebama, uključimo ih u aktivnosti sa vršnjacima i primijenimo sve one postupke za koje znamo da su neophodni, onda ćemo u budućnosti imati inkluzivno društvo u kojem će svoje mjesto naći osobe sa posebnim potrebama. Ono što se čini najvažnijim u savremenim shvatanjima kako društva u cjelini, tako i predškolskog doba kao jednog uzrasnog perioda je činjenica da se osobe, odnosno djeca sa posebnim potrebama smatraju sastavnim dijelom ljudskog društva i da oni imaju sva prava na život dostojan čovjeka kao i svi ostali.

Dakle, studenti budući vaspitači u okviru redovnih studija stižu neophodna znanja o djeci sa teškoćama u razvoju, a pedagošku i metodičku praksu izvode u vaspitno-obrazovnim grupama u kojima su prisut-

na djeca sa posebnim potrebama. Teorijska edukacija studenata upotpunjena pedagoškom i metodičkom praksom u vrtiću predstavlja značajan napredak na planu vaspitanja i obrazovanja djece sa posebnim potrebama. Na taj način se studenti senzibiliju i oslobađaju predrasuda o djeci sa teškoćama u razvoju, što predstavlja značajan činilac u procesu inkluzije. Praksa je potvrdila da od pripremljenosti vaspitača i njihovog kontakta s djecom u velikoj mjeri zavisi status djeteta s posebnim potrebama u vaspitno-obrazovnoj grupi, pa shodno tome može doći do njihovog napredovanja ili nazadovanja. Ovo je veoma bitno za budući život djeteta s posebnim potrebama, jer bez ostvarenih interakcijskih odnosa sa vršnjacima i sredinom ono neće uspjeti da ostvari svoje socio-emocionalne, fizičke i kognitivne potencijale [5].

Do prije deceniju skoro u našoj sredini se nije mnogo govorilo o djeci sa teškoćama u razvoju. Nije se ni slutilo da takvu djecu treba uključivati u redovni vaspitno-obrazovni proces. Posebno ako je riječ o predškolskom dobu, ta djeca se nijesu slala u predškolske institucije, osim ako je riječ o specijalnim ustanovama, a i tamo su uključivana pretežno djeca školskog uzrasta, dok su djeca predškolskog uzrasta ostajala u krugu porodice tako da je porodica bila jedino „utočište” ove djece. Ne možemo reći da nije bilo ove djece u redovnoj populaciji, ali su ona sa izraženim razvojnim smetnjama često krivena od očiju javnosti. Tek sa početkom novog milenijuma počinje šira edukacija svih relevantnih subjekata u državi. Otvara se vrtić, otvara se i porodica, tako da roditelj započinje svoj dug i mukotrpan put traženja i ostvarivanja prava svog djeteta sa teškoćama u razvoju na život ravnopravan sa životom svakog drugog djeteta. Partnerstvo porodice i predškolske ustanove, koje podrazumijeva obavljanje zajedničkih zadataka i donošenje zajedničkih odluka, značajno je unaprijedilo sprovođenje inkluzije u predškolstvu [7].

U procesu uvođenja inkluzije u vrtić postojale su brojne teškoće koje su ovaj proces dovodile pod znak pitanja, a riječ je o:

- arhitektonskoj neprilagođenosti vrtića,
- prekobrojnim vaspitno-obrazovnim grupama,
- neobaveznom predškolskom vaspitanju i obrazovanju,
- postojanju predrasuda o djeci sa posebnim potrebama,
- prisutnom strahu vaspitača, stručnih saradnika i osoblja za rad sa djetetom sa posebnim potrebama,
- neusklađenosti bazičnih studija sa konceptom inkluzije u vrtiću,

- zakonskoj neutemeljenosti inkluzivnog vaspitno-obrazovnog procesa u predškolstvu,
- nedostatku stručnih kompetencija osoba odgovornih za rad sa djecom sa posebnim potrebama,
- vrlo niskom nivou iskustvenog znanja o radu sa djecom sa posebnim potrebama,
- nepostojanju kontinuirane podrške stručnog tima zaduženog za praćenje i pružanje podrške praktičarima u vrtiću,
- nedostatku češćih edukacija vaspitača i drugih osoba uključenih u rad s djecom sa posebnim potrebama i sl.

Danas su te teškoće većinom prevaziđene, mada su ostali još brojni problemi koji se kristališu uglavnom vezano za konkretne nastavne situacije i brojnost grupe, jer da bi se stvorili povoljni uslovi za uključivanje djece sa posebnim potrebama u redovne vaspitno-obrazovne grupe u vrtiću, treba obezbijediti određene preduslove. Jedan i čini se najbitniji preduslov je edukovati vaspitače, koji nijesu u toku bazičnih studija prošli obuku iz inkluzivnog obrazovanja za rad sa takvom djecom. U početku je bilo puno prepreka, najviše subjektivne prirode, ali kako je vrijeme odmicalo, predrasude su splašnjavale, a djeca sa posebnim potrebama su nalazila svoje mjesto u krugu vršnjaka. Kako su vaspitači bili u poziciji zaposlenih na neodređeno vrijeme, to im je neiskustvo u radu sa ovom djecom predstavljalo veliki hendikep u pogledu izbora adekvatnih metoda, oblika i postupaka rada sa njima i njihovog uključivanja u grupu. Jedini vid edukacije vaspitača za inkluziju bili su seminari i druga stručna usavršavanja unutar institucije u kojoj su radili. Oni su bili česti inicijatori za edukativne seminare u predškolskim ustanovama. Uz vaspitače, stručni saradnici su takođe imali potrebu da se dodatno edukuju o djeci sa posebnim potrebama. Vaspitači i stručni saradnici obično insistiraju na praktičnim primjerima i modelima rješavanja brojnih problemskih situacija, naročito onih s kojima su se sreli u praksi. To im pomaže da razviju potrebne kompetencije u radu s djecom u inkluzivnim vaspitno-obrazovnim grupama.

Zahvaljujući dodatnoj edukaciji vaspitača, odnos prema prihvatanju i uključivanju djece sa posebnim potrebama u redovnu vaspitno-obrazovnu grupu postepeno se mijenjao. Sa širenjem vidokruga o značaju i potrebi uključivanja ove djece u redovni vaspitno-obrazovni proces, sa upoznavanjem metodologije rada u inkluzivnim grupama vaspitači su realno prihvatili svoju poziciju u inkluzivnom društvu u funkciji davanja

nja podrške pravilnom razvoju djeteta sa posebnim potrebama. Oni prihvataju inkluziju kao demokratski iskorak u cilju da se djeca sa posebnim potrebama posmatraju kao aktivna i kreativna bića. Naročito predškolski period je pogodan za inkluziju, jer su djeca spontana i lako prihvataju društvo vršnjaka. Djeca ovog uzrasta su, bez obzira na izražene intelektualne različitosti, toliko slična da ih igra i zajedničke aktivnosti kroz igru povezuju i upućuju da uče jedni od drugih. Ta praktična životna iskustva pružaju dobre mogućnosti da djeca najbolje uče i razvijaju svoje sposobnosti. Uz to inkluzija kroz individualizovan pristup i uvažavanje posebnih potreba među vršnjacima olakšava njihovo aktivno učešće u zajedničkim aktivnostima. Nema otpora niti bojkota od strane vršnjaka, vaspitač je tu da iskontroliše situaciju i podstakne komunikaciju.

Današnja situacija, kakvu imamo u predškolskom vaspitanju, pokazuje da je sve veći broj vaspitača spreman da na najprimjereniji način prihvati i uključi djecu s teškoćama u razvoju u svoje redovne vaspitno-obrazovne grupe kako bi zadovoljili njihove potrebe. U tom procesu čini se posebno bitnim da svi subjekti koji rade na primjeni inkluzivnog programa sarađuju i „jedni druge doživljavaju kao partnere koji se uzajamno pomažu i podržavaju” [2]. Pozitivni primjeri današnjice po pitanju inkluzije u predškolstvu ohrabruju napredne ideje o inkluziji predškolske djece i daju više prostora da se takav koncept proširi i dalje usavrši u smislu kvaliteta pružanja usluga svoj djeci. Mišljenja smo da ukoliko želimo da postignemo kvalitet pružanja podrške u razvoju sve djece predškolskog uzrasta, moramo učiniti puno toga u pravcu brojnosti grupa. Neshvatljivo je da vaspitač u svojoj grupi ima 30-oro djece i među njima dijete s posebnom potrebom, a da pri tome zadovolji njihove potrebe. Uzimajući u obzir brojne relevantne psihološko-pedagoške faktore uspješnog rada s djecom predškolskog uzrasta poželjno bi bilo da vaspitač koji u svojoj grupi ima dijete sa izraženijim razvojnim teškoćama u svojoj grupi ima maksimalno 10-oro djece, dok za one slučajeve gdje su u pitanju umjereni razvojni problemi, taj broj ne bi trebalo da prelazi 15-oro djece u grupi, a za lakše oblike inkluzije brojnost grupe da ne prelazi 20-oro djece u grupi. U brojnijim grupama dolazi do zapostavljanja individualnosti djeteta, a samim tim i ostvarivanja njegovih potreba čime se dovodi u pitanje kvalitet samog procesa.

Dakle, održivost inkluzije u predškolstvu zavisi od više faktora, a među njima dominiraju stručna osposobljenost vaspitačkog kadra za rad s djecom sa posebnim potrebama, brojnost inkluzivne vaspitno-obra-

zovne grupe i podrška stručnog tima u datim momentima. Zato inkluzija u vrtiću zahtijeva:

- planiranje brojnosti grupe shodno stepenu razvojnih teškoća djeteta uključenog u grupu,
- kontinuirano usavršavanje vaspitača, stručnih saradnika i osoblja po pitanju rada s djecom sa posebnim potrebama,
- uključivanje sve djece nezavisno od vrste posebnih potreba,
- veću fleksibilnost planova i programa,
- veću individualizaciju vaspitno-obrazovnog procesa,
- veću odgovornost institucije po pitanju praćenja i sprovođenja inkluzije,
- permanentno praćenje napredovanja sve djece,
- postojanje kontinuirane podrške stručnog tima koji bi pratio potrebe djece i pružao konkretno potrebnu podršku u radu.

Značaj ranog obrazovanja u razvoju svake individue nas obavezuje da razvijemo i primijenimo strategiju potpune inkluzije u predškolstvu, kako bi obuhvat ukupne populacije djece uzrasta do polaska u školu, bez obzira na razvojne fenomene, bio maksimalan. Tako bi veliki broj djece koja ne čuju, ne vide, ne hodaju, ne govore bio uključen u redovni proces organizovanog vaspitno-obrazovnog rada u prirodnom, vršnjačkom okruženju.

ZAKLJUČAK

Budući da predškolski period predstavlja temelj razvoja ličnosti, ne samo u intelektualnoj, već i u svakoj drugoj sferi, to mu treba pokloniti veću pažnju. Djeca sa posebnim potrebama su dio ukupne dječje populacije, te ih stoga treba uključiti u tu populaciju i obezbijediti im uslove da se osjećaju ravnopravnim sa ostalima. Mišljenja smo da se, u ukupnom vaspitno-obrazovnom sistemu, inkluzija može najuspješnije primijeniti u predškolstvu. Dječja spontanost i igra koja okupira njihovu pažnju doprinosi zanemarivanju individualnih razvojnih specifičnosti, a doprinosi socio-emocionalnom razvoju i razvoju fizičkog i kognitivnog potencijala. Zato vaspitačima, kao prvim osobama s kojima se dijete sreća u organizovanom vaspitno-obrazovnom radu, treba obezbijediti kontinuirano stručno usavršavanje na bazi njihovih realno iskazanih potreba kako bi proces inkluzije u predškolstvu imao željeni ishod.

S obzirom na važnost inkluzije u predškolstvu, pristupilo se odgovorno i samoj koncepciji obrazovanja budućih vaspitača, koji u toku svog osposobljavanja za budući poziv na matičnom Studijskom programu stiču neophodne kompetencije iz inkluzivnog obrazovanja. To govori da ukoliko želimo praktično primijeniti inkluziju u predškolstvu, a na to nas obavezuje i važeći Zakon o vaspitanju i obrazovanju djece sa posebnim potrebama, moramo čvrsto povezati inicijalno obrazovanje vaspitača sa ustanovama u kojima oni praktično djeluju. Ovo je veoma važan aspekt održivosti inkluzivnog procesa u predškolstvu i ukupnog demokratskog razvoja vaspitno-obrazovnog sistema u društvu.

LITERATURA

- [1] Booth, T.: *Meeting Special and Diverse Educational Needs. Making Inclusive Education a Reality*, Helsinki, 2000.
- [2] Daniels, R. E., Staford, K.: *Uključivanje djece sa posebnim potrebama u redovni vaspitno-obrazovni proces*, Podgorica: Pedagoški centar Crne Gore, 2002, str. 48.
- [3] Hansen, A. K., Kaufmann K. R., Walsh B. K.: *Kreiranje vaspitno-obrazovnog procesa u kojem dijete ima centralnu ulogu*, Podgorica: Pedagoški centar Crne Gore, 2001, str. 96.
- [4] Markov, Z.: *Inkluzija u vaspitno-obrazovnoj praksi*, u: Socijalna misao, br. 3, Beograd, 2008, str. 151.
- [5] Markov, Z., Kojić, M.: *Vaspitačka škola sa inkluzivnim etosom*, Pedagoška stvarnost, Novi Sad: Savez pedagoških društava Vojvodine, 2011, str. 138.
- [6] Mešalić, Š., Šakotić, N., Nikolić, M.: *Pristup inkluzivnoj praksi u vaspitanju i obrazovanju*, Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2007, str. 42.
- [7] Mićanović, V.: *Uključivanje djece sa oštećenim vidom u vrtić*, Naša škola, Inkluzija – zbornik završnih radova studija za profesionalni razvoj u okviru inkluzivnog obrazovanja, br. 2., Podgorica: Zavod za školstvo CG, 2008, str. 125.
- [8] Milić, S.: *Značaj i specifična uloga ranog obrazovanja*, Crna Gora u XXI stoljeću – u eri kompetitivnosti, Obrazovanje, Podgorica: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, 2010, str. 56–57.
- [9] *Nastavni plan i program za predškolsko vaspitanje*, Nikšić: Filozofski fakultet, 2005.
- [10] *Nastavni plan i program za predškolsko vaspitanje*, Nikšić: Filozofski fakultet, 2009.
- [11] Novović, T.: *Položaj i perspektive djece sa smetnjama/teškoćama u razvoju u redovnom obrazovnom sistemu*, Crna Gora u XXI stoljeću – u eri kompetitivnos-

- ti, obrazovanje, Podgorica: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, 2010, str. 203–206.
- [12] Šakotić, N.: *Efekti inkluzivne prakse u osnovnim školama u Crnoj Gori*, Nikšić: Montenegro CHES, 2009, str. 14.
- [13] Šakotić, N., Mešalić, Š., Hrnjica, S.: *Inkluzivno vaspitanje i obrazovanje u osnovnoj školi*, Priručnik za nastavnike i stručne saradnike, Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2009, str. 88–89.
- [14] Vajnbrener, S.: *Podučavanje dece s teškoćama u učenju u redovnoj nastavi*, Beograd: Kreativni centar, 2010.
- [15] *Zakon o vaspitanju i obrazovanju djece sa posebnim potrebama*, Službeni list Republike Crne Gore, br. 80., Podgorica, 2004, str. 33–37, 34.
- [16] *Zakon o vaspitanju i obrazovanju djece sa posebnim potrebama*, Službeni list Republike Crne Gore, br. 45, Podgorica, 2010, str. 22–24.

Veselin MIĆANOVIĆ

IMPLEMENTATION OF INCLUSIVE EDUCATION
IN PRESCHOOLING IN MONTENEGRO

Summary

This paper aims to highlight the fact that the process of inclusion in the preschool, in Montenegro, is the result of the activities of the Ministry of Education and Sports, institutions that educate preschools' staff, NGOs and individual teachers who are directly involved in inclusive educational groups. Undeniably, the end of the 20th and the beginning of the 21 Century is, in the field of early education in Montenegro, characterized by democratic principles of the developed world about inclusion of children with special needs in regular education process. Informal steps in this field have given an outstanding contribution to the adoption of the education of children with special needs in 2004 which, later, suffered some amend in 2010.

In inclusive groups each child is a unique person who has his own developmental characteristics that largely determine its involvement in all spheres of social life. Children with special needs, as a result of acquired or congenital conditions of the body, requiring a particular approach to professional educators to facilitate the progressive development of preserved abilities. Because of that, teachers, like the first person whom the child meets in an organized educational process, must be trained to work in inclusive educational groups. Educators are the key drivers of inclusive education process, but it doesn't mean that their responsibility, on this path, is not shared by other participants who are directly or indirectly associated with this process.

Key words: inclusive education, educational process, preschooling, child with special needs, educator